ДОНАУКОВІ ЗАЦІКАВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИМ ФОЛЬКЛОРОМ ТА ЕТНОГРАФІЄЮ*

Роман КИРЧІВ

3. Фольклорна традиція в культурному житті України XVIII – початку XIX ст.

Це широка й багатоаспектна проблема, яка вже має певне дослідницьке опрацювання. Тут звернемо увагу на основні відомості, що засвідчують функціональну значущість фольклорної традиції в духовному житті нашого народу та нарощення нових якісних елементів у зацікавленні нею письменних людей.

Після Переяславської угоди 1654 року і смерті Б. Хмельницького в 1657 році поступово зводяться нанівець завоювання великого повстання українського народу, посилюється влада над ним чужоземних поневолювачів – московських на українському Лівобережжі та польських – на Правобережжі. В Україні настала пора, яку історики назвали "Руїною". Спроби свідомішої патріотично налаштованої частини козацької старшини зарадити ескалації московської експансії в Україні, врятувати козацький устрій зазнають краху, особливо після полтавської катастрофи 1709 року, перманентного зневладнення гетьманської автономії внаслідок централістської політики російського самодержавства, врешті зруйнування Запорізької Січі в 1775 році й остаточного скасування Гетьманщини 1781 року та окремого козацького війська в 1783 році.

Ці надто несприятливі для українства суспільно-політичні обставини ускладнювалися ще й інтенсивним процесом денаціоналізації – змосковщення і полонізації – вищих верств українського суспільства, українського панства, яке намагалося пристосуватися до існуючих умов і в такий спосіб зберегти свої маєтки й привілеї. Централізаторська і асиміляторська політика панівних режимів була відповідним чином спрямована і на українське церковне життя та освіту.

У цих умовах традиційно-побутова культура українського селянства і простого міщанства, народна мова, звичаї, обряди, усна словесність простого люду залишаються головними етновизначальними й етноінтегруючими показниками й чинниками українства. І саме звідси, з низів, продовжується оживляюча дія і вплив українського духу на свідомість і почуття представників тієї частини української еліти і письменних людей, яка ще не втратила зв'язку зі своїм народом і почуття обов'язку перед ним.

Стосовно вияву дії українського фольклорного чинника і зацікавлення ним, то в зазначений період маємо чимало відповідних фактів. Згрупуємо їх у кілька функціонально-тематичних циклів, у яких можемо вказати лише на найзначніше і найхарактерніше.

Твори українського фольклору в рукописних і друкованих збірниках XVIII – початку XIX ст. Згадувана вище практика записування популярних пісень та інших видів народної словесності в рукописні збірники та пісенники перейшла й у XVIII ст. Більше того, на основі відповідних численних фактів можна твердити, що ця традиція тепер набула значного поширення і розвитку на всій етнографічній території України. Такі пам'ятки маємо не тільки з Наддніпрянщини, а й з Галичини, Закарпаття та Буковини. Вони виготовлялися письменними людьми, зокрема писарями, студеями навчальних закладів, дяками, священиками міщанами, – для власного вжитку, а інколи на замовлення й на продаж. Переважно такі збірники – анонімні, у деяких зафіксовані в кінці імена записувачів типу: "Выписал писец сотенный золотоношской канцеляріи Андрей Сербиненко", "Псалмы и пѣсны выписаніе капнистом Андреем Ищенком 1782 года". Часом вносилися і жартівливі застережні чи охоронні записи від можливих крадіїв таких збірників: "Хто отсіи псалмы может украсты, то будет он сто год свыні ыз усього світа из усим своім нащадком пасты"[132].

Поряд з народними піснями в збірники записувалися й новоскладені авторські пісні, що були відгуком на ті чи інші події суспільного життя свого часу, а також виражали переживання й настрої інтимного характеру. Вносилися і взоровані на народні пісні складання як світського, так і духовно-релігійного характеру й самих записувачів. Увесь цей ма-

*** Закінчення. Початок див. у №1-2/2005**

теріал цікавий з погляду характеристики духовного життя українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. У таких записах до нас дійшли з того часу пісні й вірші про Хмельниччину ("Висипався Хміль із міха", "Дума козацька о Берестецькім звиченстві"), про пиху пана Потоцького, здобуття Варни козацьким військом у 1605 році, Саву Чалого, козака Швачку та ін. До речі, один з варіантів пісні про Саву Чалого виявлений у пісеннику від 1797 р. в с. Флоринці на Лемківщині. Він відзначається повнотою тексту і лемківським говірковим забарвленням[133].

Ці збірники особливо цінні тим, що документують побутування в той час багатьох українських пісень, подають їх тексти, непоодинокі з яких у XIX–XX ст. були зафіксовані фольклористами в різних варіантах, а деякі живуть і досі. Приміром, у рукописному збірнику Д. Рудницького кінця XVII – початку XVIII ст. записаний один з перших варіантів і досі популярної пісні "Гей на горі та женці жнуть" ("Гой на горі женці жнуть"[134]).

Інший збірник того ж часу містить запис тексту відомої в пізніших варіантах пісні "Ой горе тій чайці, чаєчці небозі", автором якої деякі дослідники вважають гетьмана Івана Мазепу (а також Богдана Хмельницького). Примітна варіантна близькість цього тексту ("Ой біда, біда мні, чайці небозі"[135]) з тим, що подав М. Максимович у своєму першому збірнику українських пісень ("Ой, біда, біда чайці небозі"[136]).

Чимало пісень є відгуком козацької доби: про прощання козака з дівчиною, що "вивела кониченька й осідлала", побут козаків – "Ой на річі на Самарі сила пороми носит, Ой не один козаченько гетьманонька просит"; про боротьбу з татарами, турками, поляками. Є пісні баладного характеру й поодинокі обрядові.

Проте переважну більшість репертуару рукописних збірників і пісенників XVIII ст. становлять пісні побутового змісту, зокрема про кохання. Їх кількість досить значна вже в збірниках XVII ст., тепер же – їх багато. Дослідник української пісенності Ф. Колесса констатує і велику розвинутість її формальних ознак: "Вже в записах із кінця XVII в. розгортається перед нами величезне багатство пісенних форм, у якому заступлені всі найважніші фасони вірша і строфи, відомі з теперішніх українських народних пісень"[137].

Немає можливості докладніше зупинитися на огляді цього матеріалу, тому обмежимося лише стислою інформацією про нього на основі дослідницької літератури.

У згадуваному збірнику бібліотеки Чарториських (у Кракові) з кінця XVII ст. з 68 українських пісень – 60 любовних[138]. Є такі пісні поміж побожними псалмами і віршами в співанику з Тернопільщини, опублікованому М. Грушевським за рукописом початку XVIII ст.[139] Багато їх зразків подає у своїх дослідженнях і публікаціях рукописних збірників XVII–XVIII ст. Володимир Перетц, особливо в праці "Новые данные для истории старинной украинской лирики", де описує два співаники – один кінця XVII – XVIII ст., другий – середини XVIII ст.[140]

На народні й напівнародні пісні в галицьких і закарпатських рукописних збірниках вказує Іван Франко у своїй праці "Карпаторуське письмеництво XVII–XVIII вв." (1900)[141] Багато такого матеріалу в працях, присвячених дослідженню рукописних збірників і пісенників, Володимира Гнатюка[142], Михайла Возняка[143], Василя Щурата[144]. Юліан Яворський оприлюднив цінну інформацію про значну кількість рукописних збірників XVIII – початку XIX ст. з Галичини і Закарпаття та опублікував численні тексти вміщених у них українських пісень, у тому числі й народних[145].

У XVIII ст. українські пісні набувають поширення і в російських рукописних збірниках. Твори української усної народної поезії, як і літературної, проникали в Москву ще раніше. Вони потрапляли сюди писемним шляхом, а особливо – усним: їх приносили співаки і знавці українського співу, які, за свідченням джерел, уже з першої половини XVII ст., були присутні навіть при царському дворі[146]. Входження української пісні в російське середовище зростало з посиленням українського впливу на освіту Росії у XVII ст. та зростанням кола любителів українського світського і церковного співу в Москві[147]. Далі цей процес активізувався і збагатився новими елементами в руслі Петровських реформ та здійснення російської анексії України в XVIII ст. Українська пісня здобувала собі дедалі більше прихильників серед великоросів: "Українські бандуристи ...

появлялися в кращих домах Петербурга і були дуже любленими"[148].

Отже, на хвилі цього зростаючого зацікавлення українською піснею, вона проникає і на сторінки рукописних збірників та пісенників, які в XVIII ст. стають своєрідною модою серед письменних людей Росії. Дослідник багатьох із цих збірників В. Перетц констатує, що в них фігурують українські народні пісні, записані часто попсованою українською мовою[149]. Факт широкої участі українського народнопісенного матеріалу в російських рукописних збірниках XVIII ст. підтверджує і російський фольклорист та літературознавець Олександр Позднєєв у докторській дисертації "Рукописные песенники XVII–XVIII вв." (1956)[150].

Інтерес до народної пісні й популярність рукописних пісенників стали поштовхом до появи російських друкованих пісенників. З 70-х років XVIII ст. і в перші десятиліття XIX ст. таких видань, за підрахунками українського фольклориста і літературознавця Павла Попова, було здійснено близько 50[151]. І майже в кожному з них були вміщені українські пісні. Непоодинокі з останніх часто переходили з одного видання в інше, передруковувалися дослівно або з певними змінами. Але й при цьому, за даними того ж ученого, у російських пісенниках того часу було надруковано до 100 окремих українських пісень, а з варіантами — до 500[152].

Першим у ряді цих видань був пісенник Михаїла Чулкова "Собрание разных песен", що вийшов у Петербурзі чотирма частинами в 1770–1774 роках (друге видання — там же, 1776 р.). У 1780–1781 рр. пісенник М. Чулкова перевидав у Москві російський літератор і культурний діяч Ніколай Новіков під назвою "Новое и полное собрание российских песен..." з доповненням п'ятою і шостою частинами. У четвертій частині цього видання подано 17 українських народних пісень, більшість яких — відомі з пізніших записів ("Ах, під вишнею, під черешнею стояв старий з молодою", "Да орав мужик при дорозі", "Да в тихого Дунаєчку, Да в крутого бережечку", "Скажи мені, соловейку, правду" та ін.).

До того часу належать і перші публікації в російських виданнях українських пісень з мелодіями. Це, зокрема, надруковані в московському журналі "Музыкальные увеселения" за 1774 р., № 2 — тонкова пісня "Дергунець", а в № 4 — "Ой під вишнею, під черешнею"[153]. Кілька українських пісень з мелодіями було надруковано в третій і четвертій частинах збірника "Собрание русских простых песен" (Санкт-Петербург, 1776, 1778, 1779, 1779), укладеного і виданого в чотирьох книгах музикантом і співцем при царському дворі Василем Трутовським. Він був родом з України і подані в його збірнику українські пісні з нотами ("Ой гай, гай зелененький", "Ой кряче, кряче та чорненький ворон", "На бережку у ставка" та ін.), напевне, були записані ним самим. Останню названу пісню він видав також окремо в обробці для хору і оркестру[154].

Українські пісні з мелодіями потрапили до одного з найзначніших російських збірників пісень кінця XVIII — початку XIX ст. "Собрание народных русских песен с их голосами; музыку для фортепиано положил Иван Прач" (Санкт-Петербург, 1790)[155]. У збиранні матеріалів, підготовці і виданні цього збірника великою мірою прислужився відомий російський культурний діяч XVIII ст. Ніколай Львов, роль Івана Прача — чеха за походженням, композитора і вчителя музики, мабуть, як це мовиться в заголовку, зосереджувалося на записі й гармонізації мелодій. У першому виданні вміщено 6 українських пісень, у другому — 16. Як видно із частого друку цих пісень у різних збірниках, вони належали до найпопулярніших у середовищі тогочасної російської публіки.

У цілому ряді інших російських друкованих пісенників кінця XVIII — початку XIX ст. подаються українські пісні з мелодіями і без. У деяких виданнях вони представлені окремо. Наприклад, у пісеннику з інтригуючою назвою "Молодчик с молодкой на гулянье с песенниками, или собрание любовных, нежных, аллегорических, пастушьих, ухарских, простых, деревенских, старинных и новых песен" (Санкт-Петербург, 1790) на сторінках 169–182 подано 15 українських пісень — переважно веселого, жартівливого змісту.

Присутність українських пісень часто афішується вже в заголовках видань різних пісенників: "Песенник (новый российский) или собрание любовных, хороводных,.. мало-

российских, козацких…" (СПб., 1791), "Песенник (избранный, или собрание наилучших старинных и самых новейших, нежных,.. малороссийских… и других песен" (СПб., 1792), "Песенник (новейший всеобщий) или собрание лучших всякого рода песен, как то: любовных, … малороссийских…" (Москва, 1800), "Всеобщий новоизбранный песенник… содержащий в себе песни, арии и хоры… малороссийские…" (Москва, 1805, 27 укр. пісень). Окремо подані українські пісні в збірниках "Избранный песенник, или собрание наилучших старых… российских песен" (Москва, 1795, перевидання – 1798), "Самый повнейший отборнейший Московский и Санктпетербургский песенник…" (Москва, 1799), "Новейший и полный российский общенародный песенник…" (Москва, 1810, 23 укр. пісні), "Новейший всеобщий песенник..." (Москва, 1810, 32 укр. пісні), "Новейший и отборнейший всеобщий песенник..." (СПб., 1812, 19 укр. пісень).

Подібного типу пісенники з більшими чи меншими добірками українських пісень виходили в Петербурзі та Москві й у всі наступні роки, у деякі навіть по кілька таких видань (напр., у 1817 – три) "Новейший, всеобщий и полный песенник..." (СПб., 1819) подає 38 українських пісень.

Усе це були видання на задоволення попиту, вони мали ширпотребівський, комерційний характер. Проте вони яскраво показують, наскільки така потреба, в тому числі й щодо українських пісень, була значною серед тогочасної російської читаючої громади. Зростання кількості українських пісень у цих виданнях засвідчує попит на них і їх популярність у загалі російської публіки.

Взагалі український пісенний репертуар у рукописних пісенниках (без сумніву, збережених і виявлених досі лише частково) та в друкованих виданнях XVIII ст., переконує у великій розвинутості української народної пісні того часу, інтенсивності її побутування й популярності не лише в середовищі суспільних низів, а й виходу до письменних і вищих сфер та й поза власні етнічні межі. Цей репертуар складений головно з пісень побутового, любовного, жартівливо-гумористичного змісту. У ньому мало історичних українських пісень (у російських рукописних і друкованих пісенниках трапляються лише поодинокі, в українських рукописних збірниках – їх більше) і невелика частка обрядових пісень. Хоч немає сумніву, що обрядові пісні всіх родових циклів і жанрових груп, які генетично сягають давнини і були зафіксовані в XIX–XX століттях, не могли не зберегти свою тяглість у XVIII ст. Те саме стосується і багатого масиву історичних пісень та дум, пов'язаних своїм виникненням з козацькою добою й історичними подіями XVII–XVIII ст., який зібрався переважно на основі записів пізніших століть.

Поширеність і популярність українських пісень засвідчують також згадки й описи їх побутування у писемних джерелах XVII–XVIII ст., записи їх текстів у різних архівних матеріалах. Так, український учений В. Щурат звернув увагу на записи чотирьох українських пісень, датовані 1707 і один – 1740 роками, внесені писарем у книги Львівських городських актів, призначені для записів поважних офіційних справ[156].

Слід зазначити, що крім народних пісень джерела XVIII ст. містять відомості й про інші жанри українського фольклору, а також записи їх текстів. У рукописних збірниках поширюються фольклорні й фольклоризовані апокрифи та легенди на біблійні теми Старого і Нового Заповіту. Нерідко поміж ними зустрічаються й світські прозові народні твори: казки, легенди, перекази, анекдоти. Про такі збірники, складені переважно народною мовою наприкінці XVII–XVIII ст., у яких серед різного матеріалу подаються казки та оповідання, "зачуті з народних уст", говорить І. Франко у праці "Карпаторуське письменство XVII–XVIII вв."[157], вказує на сюжети народного характеру в огляді текстів цих збірників[158]. З одного такого збірника першої половини XVIII ст. І. Франко використав запис казки про царя, що ходив красти[159], для своєї історичної драми "Сон князя Святослава"[160].

Писемне джерело другої половини XVII ст. зберегло запис сюжету української версії казки про вужа і селянина, яку начебто розповів Б. Хмельницький польським послам 1655 року, використовуючи її як алегорію для характеристики польсько-українських взаємин[161]. Ця казка увійшла і до виданої 1712 року в Києві книжки повчального змісту "Ифика ієрополитика". Між прикладами,

якими ілюструються моральні повчання цієї книжки, наведена і казка про ведмедя та двох друзів у біді[162].

У записах народних звичаїв, обрядів і повір'їв, здійснених на Лемківщині в останній чверті XVIII ст., подаються традиційні формули замовлянь та метеорологічних прикмет і прогнозувань[163]. 1809 роком датована рукописна збірка прислів'їв і приказок, складена дяко-учителем з села Прикра в закарпатській Лемківщині Іваном Югасевичем[164].

Наведений далеко неповний обсяг відомостей про записи і друки українських фольклорних текстів у XVIII — на початку XIX ст. переконує, наскільки зросли в той час культурний резонанс й інтерес не тільки в своєму, а й чужоземному середовищах, до української усної народної словесності, особливо пісенної. Цей процес знайшов своє вираження й у подальшому зближенні писемної літературної творчості з фольклором.

Вплив усної народної творчості на українську літературу XVIII — початку XIX ст. Дослідник української давньої літератури Микола Петров відзначав, що в творчості українських письменників XVIII ст. простежується "дивовижна амальгама писемних джерел усякого роду з творами усної народної словесності"[165]. Це зауваження розвивається й конкретизується в багатьох дослідницьких працях, на сьогодні вже маємо і певні узагальнювальні осмислення наукової розробки цієї теми[166].

Спираючись на ці праці, можемо визначити головні вияви, аспекти й результати взаємин української літератури і фольклору. Хоч ці взаємини в зазначений час мали ще стихійний і здебільшого неусвідомлений, несанкціонований діючими літературними правилами характер (таке усвідомлення і цілеспрямованість прийдуть значно пізніше — в добу романтизму), проте навіть спонтанне звертання українських письменників до народних творчих джерел мало дуже істотне значення. Нагадаємо, що то був час, коли на всьому просторі поневоленої української землі йшов повним ходом процес денаціоналізації решток українськості вищих і освічених суспільних верств, омосковлення Української православної церкви, освіти, книгодрукування, полонізації на західноукраїнських землях, мадяризації на Закарпатті. У цій ситуації головним базисом українського національного життя, його духу і моральних сил залишається простий люд, його мова і тяглість творчої традиції. Тому звертання українського літератури до народної мови, усної словесності було ефективним, хай і неусвідомленим самозахисним чинником від втрати своєї національної тотожності.

Передусім значущим був вплив народного слова на збереження власного характеру мови старого українського письменства. Наприкінці XVII — початку XVIII ст. староукраїнська літературна мова, тобто церковнослов'янська мова з виразно виявленими українськими фонетичними, граматичними і лексичними особливостями, поступово замінюється так званою слов'яно-руською мовою, тобто з посиленням її церковнослов'янського характеру і нівеляцією українізмів. Цей процес активізувався, коли найвищий орган правління православної церкви в Російській імперії — Священний Синод серією своїх указів у 20-х і наступних роках XVIII ст. наказав друкувати книжки в Києві й Чернігові "тільки такою мовою, яка нічим не відрізняється від московської"[167], а також із заборонами вживання староукраїнської мови в шкільництві.

Такі офіційні акції та посилення схоластичного режиму в освіті помітно позначилися на мові української літератури XVIII ст. Однак вони не змогли цілковито відвернути її від мови простолюддя і його усної словесності. Більше того: в українській літературі того часу виразно простежується наростаюча тенденція руху "в тім напрямі, котрий, — за словами І. Франка, — був єдино спасаючим — до народу, до народної мови"[168]. Особливо цей рух стосується таких видів письменницької творчості, які були розраховані на ширшу демократичну публіку.

Поряд з написаними слов'яноруською мовою і в руслі офіційного "високого штилю" шкільними драмами "Владимир" Феофана Прокоповича, "Милость божія" невідомого автора, "Воскресеніє мертвых" Георгія Кониського та ін., до них додаються і виставляються на сцені у XVIII ст. веселі інтермедії, наближені до народної розмовної мови. Основою їх сюжетів часто служили фольклорні анекдоти і типові побутові епізоди з життя простолюддя. У драмі "Олексій чоловік божий" вплетена сценка весілля ("Играние свадьбы") з використанням характерних обрядово-звичаєвих елементів народ-

ного весілля. Традиційний фольклор народної весільної обрядовості трансформується і в одній з інтермедій до драми Г. Кониського.

Своєрідним демократичним і тісно зв'язаним з фольклорною традиційністю відгалуженням шкільного театру в Україні був вертеп — лялькова різдвяна гра, тексти якої укладалися живою розмовною мовою, були насичені народними піснями, прислів'ями, приказками. І знову ж особливо прикрашали і збагачували це дійство веселі побутові сценки типу інтермедій. Передусім саме ця наближеність феномена інтермедій до народного життя, мови, фольклору дала підставу І. Франкові ствердити, що значення їх "для дальшого розвою нашої літератури було далеко більше, ніж самих драм"[169].

Ще більший поступ щодо зближення з народною мовою й усною словесною творчістю зробила українська літературна поезія XVIII ст. Навіть духовна лірика, пісні і вірші, що базувалися на церковно-релігійних ідейно-змістових засадах і були покликані богослужебними та релігійно-виховними потребами, не обминули народного впливу. Розглядаючи ці твори І. Франко зазначив, що їх автори, переважно особи з нижчого духовенства, "не могли охоронитися й від впливу того світогляду народного, з котрого і серед котрого виростали"[170]. В іншому місці наголосив, що в непоодиноких авторів набожних пісень "...правдива, тиха і глибока сила слова нашого... живим ключем била..."[171].

Тому й не дивно, що чимало таких пісень ставало своїми в народному середовищі, вони входили до репертуару кобзарів, лірників і виконувалися разом з історичними й побутовими піснями та думами. Деякі з них у процесі побутування зазнали народної обробки, варіювання, тобто фольклоризувалися. Згодом збирачі фольклору XIX ст. зафіксували значну кількість духовних пісень і псальм у загальному масиві побутуючої народної пісенності всіх частин України[172]. Особливо характерною з цього погляду є фольклоризація церковних коляд, більшість яких виникла в XVIII ст. і потрапила до збірника набожних пісень "Богогласник", виданого в Почаєві 1790 р. (багато перевидань у наступні роки).

Що ж до літературних пісень і віршів світського змісту, то вплив фольклору в них проглядається як на ідейно-змістовому, так і на мовному, поетичному і формально-структурному рівнях. Звичайно, далеко не в усіх. Проте в значній частині писемних творів, що були відгуком на суспільно-політичні події мазепинської доби, часу Коліївщини 1768 р., зруйнування Запорізької Січі у 1775 р., переходу частини запорожців за Дунай у турецькі володіння, депортація їх волею цариці з рідної землі на Кубань, закріпачення посполитого українського люду та ін., подібно як і раніше в книжних українських піснях, віршах про Хмельниччину, виразно відчувається суголосність історичної свідомості їх авторів з характером народного сприйняття і осмислення подій і їх героїв — з фольклорним історизмом.

Наприклад, у вірші з 1767 р. "Захотіла Смілянщина віру утвердити" — про жорстоке вбивство польськими шляхтичами у містечку Млієві на Черкащині церковного титаря[173] — автор дотримується народного погляду на цю подію. І своїм сюжетом цей твір збігається з відповідним усним переказом[174]. Вірш написаний народною мовою, з використанням народнопісенних виразів і віршової форми коломийкового розміру:

Заплакали старі люди і малії діти:
"Горе, горе нам на світі, що ніде прожити!" [175].

Таких фактів переспіву фольклорних сюжетів, використання їх мотивів і образів багато у піснях і віршах XVIII ст., особливо в тій, переважно анонімній, їх частині, де такі твори звичайно озаглавлювалися "Пісня свіцька" або "Пісня світова" і поширювалася здебільшого в рукописних збірниках. Ці твори різними своїми аспектами виявляють тісний зв'язок з фольклором і, що особливо важливо, цей зв'язок виражався не стільки зовнішніми, формальними ознаками, скільки ідейно-змістовою співзвучністю з думками і настроями народу та його творчості. Очевидно, що властивий цим творам сильний критичний, сатиричний струмінь, спрямований проти несправедливості суспільно-політичного устрою, феодально-кріпосницького ладу, великою мірою походив від фольклору. І безсумнівним впливом останнього зумовлювалося дедалі більше відтіснення книжкової мови живою народною мовою[176].

Багатим поетичним досвідом народної пісенності збагачується писемна лірична поезія,

зокрема елегійного, інтимного характеру. У ній звучить скарга на гірку сирітську долю, злидні, соціальну несправедливість, вимушену розлуку з родиною, тяжке життя між чужими людьми, нещасливе кохання і т. ін. Усе це в дусі аналогічних мотивів і часто з використанням традиційних поетичних засобів народних пісень. Особливого впливу останніх зазнала книжна любовна лірика, яка, за спостереженнями Ф. Колесси, не тільки переймала досвід народної поезії і ритміки, користувалася "не лише мотивами і стилем, але не раз цілими строфами й образами, перейнятими з народних пісень"[177].

З народнопоетичного джерела живилися й гумористично-сатиричні, бурлескно-травестійні пісні та вірші української літератури XVIII ст., які особливо розквітли в творчості так званих мандрівних дяків — тій частині авторів, які рекрутувалися з незаможного студентства, церковних служителів, низового духовенства, дяків. Близькими до цієї творчості були діалоги і вірші автора другої половини XVIII ст. священика Івана Некрашевича. Його "Ісповідь...", "Ярмарок", "Замисел на попа" та інші збережені твори насичені народними фразеологізмами, прислів'ями, приказками, їх зміст позначений впливом народної гумористики. Сюжет сатирично-гумористичного твору невідомого автора "Вірша про Кирика", в якому розповідається про зажерливого попа, взятий з народної казки на цю тему. У такий же спосіб створена і низка інших віршованих гумористичних оповідань ("Пословиця за мужика Гаврила", "Отець Негребецький", "Пекельний Марко"...).

Особливий інтерес з погляду стосунку до народної словесності становить творчість найбільшого українського письменника і мислителя XVIII ст. Григорія Сковороди (1722—1794). Навряд чи можна однозначно погодитися з твердженням, що він "по суті, вперше на Україні принципово усвідомив і сміливо підніс значення народної творчості в житті й літературі", "...цілком свідомо і цілком позитивно поставився до народної творчості"[178]. Тут не можна не враховувати тієї обставини, що, як філософ, який сповідував просвітительські ідеї свого часу, Г. Сковорода не був вільний від властивого цим ідеям певного дистанціонування від простонародної культури. У європейському просвітительстві XVIII ст. воно нерідко мало характер критичного і негативного ставлення до народних традицій як до царства темноти, марновір'я і безкультур'я.

Щоправда, у Сковороди немає подібних крайнощів, хоч і він у своїх філософських трактатах вказував на потребу звільнення людини від забобонів і марновірства[179]. Проте до усної народної словесності він ставився позитивно, часто звертався до неї і використовував її у своїй творчості, особливо поетичній. Зокрема, його вірші "Ах поля, поля зелены" і "Ой ти птичко жолтобоко" написані настільки близько до народної пісенності, що вони перейшли в репертуар лірників і кобзарів, стали популярними серед народу. Високо цінив мудрість народних прислів'їв і приповідок, залюбки вплітав їх у свої філософські розмисли, у мову проповідей, діалогів і притч.

Потужна стихія впливу народного слова і творчості на українську літературу XVIII століття, без сумніву, захопила і Сковороду. Водночас над ним ще немалою мірою тяжить книжна схоластична традиція, і мова його писань залишається мішаною — "макаронічною", складеною з елементів української, російської і старослов'янської мов[180]. Він не зробив тут якогось якісно нового кроку порівняно з багатьма сучасними йому реаліями еволюціонування української літературної мови, і ніде не висловився про потребу, доцільність такого кроку. Будучи глибоко народним у повсякденному житті, способі мислення і поведінки, Сковорода, однак, не піднявся до принципового усвідомлення значення народної творчості для літератури і поступу останньої до народності. Таке усвідомлення в українській літературній думці прийде пізніше.

У прозі, крім сказаного в попередньому підрозділі про відгомін фольклору в Козацьких літописах, які хронологічно перейшли і на початок XVIII ст., особливо визначною літературною пам'яткою є анонімний твір "История русов или Малой Россіи", що постав десь наприкінці XVIII чи на початку XIX ст. і тривалий час поширювався в списках. Цей твір цінний не стільки своєю історико-фактологічною сутністю, скільки, головно, як літературне явище, тісно пов'язане з усною народною словесністю і позначене її впливом. "Вся історія "русів" (тобто українців. —

Р. К.), — стверджує дослідник, — подана в дусі народних історичних переказів, дум та історичних пісень. Народною поезією пройняті як оповідання про Давню Русь, так і особливо описи героїчної боротьби українського народу проти турецько-татарських нападників і польсько-шляхетської експансії"[181].

Таких сюжетів, запозичених з історичних пісень і дум, співзвучних з ними мотивів і образів, у тексті цього твору багато. Зрештою, і сам автор часто покликається на "народные предания", "молву народную" і не раз віддає їм перевагу перед писемними версіями в трактуванні тих чи інших подій та історичних осіб, відповідно зміщуючи та переакцентовуючи їх. У мові "Истории русов" щедро використане народне образне слово, прислів'я і приказки. Важливе значення цього твору і в тому, що він послужив основою для виникнення цілого ряду анонімних пісень, дум, віршів, оповідань, які свого часу навіть вважалися фольклорними, а, власне, були витворами на межі літератури і фольклору. Зокрема, значна частина таких творів увійшла до відомого збірника з 30-х років XIX ст. "Запорожская старина".

Істотна роль "Історії русів", яка послужила джерелом натхнення для письменників нової української літератури, особливо періоду романтизму. Під її помітним впливом написані ранні драматичні твори Миколи Костомарова, історичні повісті й поема "Богдан" Євгена Гребінки, деякі прозові твори і поема "Україна" Пантелеймона Куліша та низка поем і віршів Тараса Шевченка ("Гайдамаки", "Тарасова ніч", "Сон", "Іржавець").

Загалом фольклоризм (творча пов'язаність з усною народною словесністю) української літератури XVIII — початку XIX ст. — це багате відповідними фактами динамічне явище з новими якісними ознаками. Останні стосуються головно посилення ідейно-змістового зв'язку літературної творчості з усною народною словесністю та впливу на літературу народного світогляду і фольклорного історизму. Важливе значення мав також наростаючий процес проникнення в мову письменства народної розмовної мови, який великою мірою відбувався при посередництві фольклору. Особливо значного розвитку в цьому напрямі зазнала мова інтермедій, вертепної драми і поезії, здебільшого анонімної лірики, а також і духовних пісень та віршів. Вплив народної пісенності позначився на збагаченні поетичної мови, образності літературної поезії, її віршових форм, а також на посиленні тонізації книжного силабічного вірша, тобто його наближення до силаботонічного народнопісенного ладу.

Унаслідок таких змін, багато творів літературного походження потрапило в народнопісенний репертуар, записувалося і переписувалося в рукописних пісенниках, друкувалося в різних виданнях останніх десятиліть XVIII і початку XIX ст. Велика їх кількість входить і в записи пізніших збирачів фольклору та стає предметом уваги фольклористичних досліджень.

Зростання значення фольклору в естетичній культурі і культурному мисленні української людини XVIII ст., фольклоризм тогочасної української літератури — один з головних чинників її поєднання з новою українською літературою і природнього переходу до творення її літературної мови.

Зацікавлення українським фольклором поза Україною. Уже мовилося про популярність української пісні в Росії, її поширення в рукописних пісенниках і російських друкованих виданнях XVIII — початку XIX ст. У польській літературі та писемних пам'ятках аналогічні факти зацікавлення українським фольклором відомі з XVI—XVII століть. Панівний класицистичний напрям розвитку польської культури XVIII — початку XIX ст., його естетика і просвітницька філософія своїми правилами і настановами фактично виключали народну традиційну культуру зі сфери професійних інтересів мистецтва, літератури, науки, принаймні, сильно обмежували прикладний характер таких інтересів.

І все ж таки ці зацікавлення продовжувалися та виявлялися в різних формах. Стосовно українського фольклору вони виражені тяглістю традиції присутності української пісні в польських рукописних збірниках та різних друках XVIII ст., а також у звертанні тогочасної польської літератури до української етнографії й усної народної словесності.

У згадуваних вище працях О. Брікнера і М. Возняка про українські пісні в давніх рукописних пісенниках і збірниках[182] вказуються і відповідні факти з польських рукописів та друків XVIII ст. З погляду використання ук-

раїнського фольклору в польській літературі того часу особливо примітною є творчість Фрацішека Дионісія Князьніна (1750—1807). Цей письменник цікавився життям нижчих верств суспільства, їх традиційною культурою й усною словесністю. На відміну від сучасних йому літераторів, які уникали всього, що мало якийсь зв'язок з народом, він сміливо звертався в своїх творах до реалій життя простолюддя, його типів, звичаїв, мови.

Серед п'єс, написаних Ф. Князьніним для домашнього театру князів Чарториських у Пулавах, виділяється водевіль "Troiste wesele" ("Потрійне весілля"). Він був надрукований 1788 р. у третьому томі тритомного видання творів цього письменника. Дія п'єси відбувається в польській селянській хаті над Віслою, її сюжет зосереджений навколо побутової інтриги і особливо збагачений пісенним матеріалом — народним і літературно стилізованим. Для нас цей твір цікавий, зокрема, текстовим матеріалом, пов'язаним з дійовою особою козака Захаренка. Він розмовляє українською мовою, співає українських пісень і танцює, граючи на бандурі. На сцені з'являється з піснею:

От я козак Захаренко,
З бандурою веселенько!
Нігди в житті не заплачу:
Гучу, кричу, граю й скачу...[183]

Окремі куплети цієї пісні приспівує козак і в інших місцях п'єси. Мова його пересипана прислів'ями, пісенними фразами на зразок: "От так по-козацьки: нема хліба — їси пляцки". Залицяючись до дівчини, мовить: "Дай же рученьку, най бачать люде, що дівчинонька моя вже буде", а на відмову: "Не буде в моїм серцю туга, не будеш ти, буде друга". З пісенного фольклору походить його звертання до дівчини "чорноброва", "дівчинонько".

З усього видно, що Захаренко — тип дворового козака, одного з тих, які служили при дворах магнатів і багатої шляхти. Він веселий, дотепний, але іноді крізь бравурну бесіду і зовнішню безтурботну поведінку козака проривається невесела правда про його підневільне становище. Згадуючи про свою службу, з гірким гумором приспівує:

Бодай наше Побереже!
Хоть нагайка плечі зріже,
Козак з того не заплаче:
Ликне, гучить, грає, скаче[184].

Подібних стилізацій під українську народну пісню в тексті п'єси чимало, особливо в другій її версії[185]. Їх автором був, очевидно, сам Князьнін. Як секретар князя Адама Чарториського, він часто перебував у маєтках останнього на Поділлі, Волині, Київщині. Українську мову, пісню мав нагоду почути і в дворах цього магната на етнічних польських землях, де було чимало слуг і дворових козаків з України. Автор п'єси явно симпатизує козакові, милується його дотепністю, гордою вдачею, і взагалі малює його образ у народному дусі, компонує його мовну партію на основі фольклорного матеріалу.

Своєрідний слід залишив вплив українського фольклору в творчості польського поета другої половини XVIII ст. Юзефа Шимановського (1748—1801). Крім поем та ідилій, написаних у холодній класицистичній манері, він створив кілька десятків віршів на зразок народних пісень. Серед них чи не найбільшої популярності набула пісня "Zosiu, Zosiu, moja luba", взірцем для якої послужила українська пісня про Гандзю[186].

Популярна пісня "Гандзя" ("Чи є в світі молодиця") була створена маловідомим піснярем початку XIX ст. Дионісієм Бонковським. Проте в її основу лягли жартівливі народні пісні про Гандзю, які були поширені вже в XVIII ст. Одна з них "А хто хоче Гандзю знати" потрапила вже до відомого першого збірника українських і польських пісень у Галичині Вацлава з Олеська (Львів, 1833). Саме цією піснею (або якимось її варіантом) скористався Ю. Шимановський для написання своєї "Зосі". Крім її змістової суголосності з українською піснею, їм також властиві однакові віршовий розмір і ритміка.

Українська пісня відлунює в творчості польського поета другої половини XVIII — початку XIX ст. Францішка Карпінського (1741—1825). Він народився, провів дитячі та юнацькі роки в с. Голоскові на Покутті (тепер Івано-Франківська обл.), знав, як вказує у своїх спогадах, українську мову, перекази про Довбуша, пам'ятав пісні, почуті з уст покутян[187].

Глибоке враження справили українські пісні, особливо історичні, на визначного польського поета Юліана Урсина Немцевича (1757—1841). Він чув їх під час перебування у 80-х роках в Україні і, пишучи вже на схи-

лі віку свої мемуари, згадує, що українці часто співали балади про славного Хмельницького, про війни з ворогами, зазначає, що знав напам'ять поетичну пісню про Нечая. "Цей смак до співів, — констатує Немцевич, — і легкість складання пісень до всіх важливих подій, особливо політичних, триває там (в Україні) і досі. Коли в 1792 р. Щенский Потоцький сформував Торговицьку конфедерацію і попросив допомоги у Катерини, український народ склав на нього таку пісню:

О ти, Потоцький, воєводський сину,
Запродавя-сь Польщу і всю Україну.

В таких-то піснях зберігаються серед простого люду пам'ятки про важливі події в його вітчизні"[188].

Знайомство Немцевича з українськими історичними піснями і думами, безсумнівно, мало певний зв'язок з генезисом збірки його історичних пісень, складеної на початку XIX ст. ("Śpiewy historyczne" — Варшава, 1816). Деякі з цих пісень він називає думами. У передмові до збірки, говорячи про історичний епос різних народів, згадує й українські думи — "Про Нечая Дорошенка та інших"[189]. Тут наявне змішування українських історичних пісень із власне думами, що в той час і пізніше часто траплялося.

Наведені факти — лише частина матеріалу, що стосується зв'язку польської літератури доби Просвітництва з українським фольклором. Проте й вони переконують, що навіть у той період історії польської літератури, який дослідники вважають мало значущим і плідним на взаємини з фольклором, усна словесність українського народу не переставала цікавити і приваблювати польських письменників, які зверталися до неї і користувалися її надбаннями у своїй творчій практиці[190].

Зацікавлення українськими народними піснями серед російської письменної громадськості, що знайшло свій вияв у рукописних і друкованих пісенниках XVIII — початку XIX ст., мало певний вплив і на російську літературу. До того часу відносяться перші російськомовні переклади і переспіви українських пісень[191]. Спостереження і зауваження про усну словесність, звичаї, обряди і побут українців займають помітне місце в напівбелетристичних подорожніх описах України, з якими на початку XIX ст. виступає ряд російських авторів: "Путешествие в полуденную Россию" В. Ізмайлова (1802), "Путешествие в Малороссию" (1803) і "Новое путешествие в Малороссию" (1804) К. Шалікова, "Досуги крымского судьи" П. Сумарокова (1803), "Письма из Украины" А. Левшина (1816) та ін.[192]

У XVIII ст. зростає зацікавлення українським фольклором, особливо народною піснею, і в інших європейських країнах. Відомий дослідник поширення українських пісень у світі Григорій Нудьга наводить тогочасні факти їх записів і друків, перекладів, літературних та музичних переробок і обробок у чехів, словаків, південних слов'ян, угорців, німців, французів, італійців та інших народів[193]. Характеристика України й українців у німецькомовних публікаціях XVIII ст. зазвичай супроводилася захопленими відгуками про їх музично-пісенне багатство. Приміром, автор опису подорожі по Україні, здійсненої в 1783 р., В. Гаммард стверджував, що своїм мистецтвом пісні й танцю українці "давно прославилися на цілий світ"[194]. Німецький поет Фрідріх Таґедорн (1708—1754), покликаючись на поширену в його час думку ("запевняли мене"), характеризував українські думи як "своєрідне явище"[195]. Німецький учений лікар і природознавець Йоган Міллер, який подорожував по Україні наприкінці XVIII ст., записав і переклав українську пісню про зруйнування Січі від очевидця цієї події[196].

Уже у XVIII ст. українські народнопісенні мелодії привертають до себе увагу визначних німецьких композиторів Йогана Себастьяна Баха (1685—1750) і Людвіга ван Бетховена (1770—1827) та австрійських — Вольфганга Амадея Моцарта (1756—1791) і Йозефа Гайдна (1732—1809). У їхніх творах дослідники відзначають використання мотивів українських народних пісень[197].

В атмосфері живого зацікавлення в Європі Україною і пісенною творчістю її народу та на основі безпосередніх власних спостережень із подорожі по Україні з'явилися відомі захоплені висловлювання про усну словесність українського народу і взагалі про Україну відомого німецького філософа і письменника Йогана Готфріда Гердера (1744—1803). Свої судження про Україну та її пісенність він висловив у кількох працях. Зокрема, в "Журналі моєї мандрівки в 1769 році" він зараховує

українців до тих народів Росії, в яких зберігається здоровий творчий дух і які мають підставу розвинутися у високоцивілізовані нації. Зазначив при цьому: "Україна стане новою Грецією: прекрасне небо, під яким живе тамтешній народ, весела вдача цього народу, його природні музичні здібності, його родючі ґрунти і т. д. разом виявлять свій благотворний вплив...". Українські народні думи ("Козацькі думи") Гердер вважав розвиненим національним епосом України[198].

Наведені відомості, хоч і не вичерпують усього відповідного матеріалу, все ж достатньо переконують, що в XVIII ст. зацікавлення усною творчістю українців, особливо їх піснею, і поза Україною розширювалося та збагачувалося певними новими якісними елементами. Це простежується, зокрема, на матеріалі звертання до українського фольклору найближчих сусідів — росіян, поляків. Добра слава і привабливість української пісні пробивають їй дорогу і до культури інших народів.

Основні аспекти культурного вияву українського фольклору, що вели до його донаукового вивчення

Наявність елементів українського фольклору в писемних джерелах з давнього часу, проникнення його в літературу та зростання інтересу до нього у власному, українському, і чужому середовищі свідчать про посилення процесу входження народної творчості в загальну систему української національної культури та в свідомість широкого загалу всупереч офіційним і церковним перепонам та діючим схоластичним регуляторам писемної традиції, які відверто відмежовували її від культури суспільних низів.

Український культурний рух XVIII ст., особливо його останніх десятиліть і початку XIX ст., був настільки позначений впливом фольклору, живої народної мови, що цілком очевидною була неминучість його переходу до нової якості з визначальними ознаками перемоги народності. І що є особливо прикметним: на українському ґрунті цей рух не був зумовлений, інспірований якимись теоретичними постулатами, впливами ззовні. Не бачимо в ньому навіть якогось явного реагування на ті голоси поцінування фольклору, які в той час спорадично вже звучали зі сторінок деяких російських видань і раціоналістичних суджень про народну культуру в рамках просвітницької думки.

За всіма своїми основними ознаками тогочасний фольклоризм українського культурного руху мав характер скоріше стихійного самоусвідомлення потреби захисту, збереження і вираження своєї історично-етнографічної ідентичності, самобутності. Реалії української дійсності були настільки складними й загрозливими, що не могли не стукати до свідомості й почуттів тієї частини освіченого українського громадянства, в якої ще жила пам'ять недавнього минулого, боліла історична недоля України і не порвалися духовні зв'язки з рідним народом.

Тим більше, що цей народ не мовчав, не став на коліна перед поневолювачами. Гірким сумом відізвалися в його творчості зруйнування Січі й докір запорожцям за нерішучість і втрату лицарського духу:

Ой не гаразд запорожці,
Не гаразд вчинили:
Степ широкий, край веселий
Та й занапастили![199]

Народна свідомість недвозначно фіксувала, з якого поля прийшло лихо в Україну і хто головні вороги запорозьких вольностей, у ній бринить уповання на колишню славу. Цим настроєм проймається і писемна творчість тогочасних авторів, які значною мірою спричинилися до виникнення нових історичних пісень і віршів. Останні вже максимально наближені до народної усної словесності не тільки за мовою, формою, а й за ідейним змістом:

Ой летіла бомба з московського поля
Та посеред Січі впала;
Ой хоть пропали славні запорожці,
Та не пропала слава[200].

По-народному звучить грізне застереження тим своїм панам-перевертням, які заради "лакомства лукавого" і власних егоїстичних інтересів пішли на службу до чужинецьких поневолювачів, запопадливо допомагали їм запрягати посполитий люд у кріпосницьке ярмо:

Ви, прокляті, спогадайте, що ся з вами стане,
Ми в роботі не погинем, а вас всіх не стане[201].

Отже, мовиться про найістотніший аспект вияву фольклоризму в еволюції українського культурного руху — вплив на нього духу, ідейного змісту усної народної словесності. У цьому процесі все більшої ваги набирає чинник свідомого звертання до фолькло-

ру, його ідейного і художнього досвіду. Це вже зримі ознаки того характеру фольклоризму, який задекларує і поставить у центрі уваги теорія і практика романтизму.

Звертання до фольклору, взорування на його зразки відіграє важливу роль у розвитку художньої системи української літератури, збагаченні її виражальних засобів, у формуванні образного мислення письменників. Цей процес посилюється в другій половині XVIII ст. і особливо його якісний вплив помітний у творчості Григорія Сковороди та авторів багатьох анонімних пісень і віршів, які входили в репертуар народних співців та засвоювалися в середовищі широкого загалу.

Наростаючий вплив фольклору був важливим чинником входження народної мови в писемну літературу та поступового витіснення з останньої староукраїнської, слов'яноруської книжної мови. Врешті, поява в 1798 р. перших трьох частин "Енеїди" Івана Котляревського стала пуонтним актом цього процесу і ознаменувала незворотність формування української літературної мови на основі народнорозмовної.

Зростаюче зацікавлення українською усною народною словесністю й істотність явища фольклоризму в культурному русі фіксується помітним збільшенням записів фольклорних творів, їх присутністю в рукописних і друкованих пісенниках, різних збірниках. Причому не лише у власних українських, а й чужих, зокрема польських і російських. Особливо прикметним з цього погляду є широкий інтерес до української народної пісні.

Увагу письменних людей привертають і українські народні паремії. Крім згаданої вище збірки прислів'їв і приказок Климентія Зіновіїва з початку XVIII ст., ці жанри усної народної словесності записували й укладали свої збірки в тому ж столітті Іван Ушівський та Андрій Іщенко[202]. З кінця XVIII ст. чи початку XIX ст. походить перша відома збірка записів народних дум. Слід зазначити, що ці вияви інтересу до творів усної народної словесності як до певної культурної цінності синхронно простежуються в різних частинах української етнічної території. Так, дяк із закарпатського села Невицьке поблизу Ужгорода Йоан Югасевич (1741–1814) записав 370 народних прислів'їв і приказок[203], в його рукописному пісеннику, датованому 1811 р., вміщено також десять зразків народних пісень[204]. Приблизно в той же час записував народні пісні, прислів'я, приказки галичанин, парох села Добряни (біля Стрия) Степан Петрушевич (1772–1859)[205].

Отже, маємо підставу констатувати, що той багатовіковий період еволюції зацікавлень українським фольклором, який тривав від часу Київської Русі й до кінця XVIII – початку XIX ст., завершувався значним обсягом різноманітних виявів цих зацікавлень, серед яких бачимо і збірки текстів творів усної народної словесності, і численні факти використання народнопоетичного досвіду в літературній творчості, тобто літературного фольклоризму. Вони, ці вияви, засвідчують помітний прорив народної уснопоетичної стихії в українську загальнокультурну сферу з успішним подоланням існуючих перепон офіційного культурного канону.

Проте всі ці реалії фольклоризму все ж мають скоріше спонтанний, стихійний, ніж свідомий, цілеспрямований характер. Тому ми назвали ці зацікавлення українським фольклором донауковими. Глибша, свідома увага до народу і його культури, зокрема словесної творчості, прийде з початком XIX ст. З цього погляду ми в Україні помітно запізнилися. Скажімо, в російській науці вже у XVIII ст. є чимало фактів її зацікавленості фольклором. Як до об'єкта філологічного дослідження підходить до нього російський письменник і вчений Васілій Тредіаковський (1703– 1768)[206]. Відомий діяч російської культури Ніколай Львов (1751–1803) у своїй передмові до згадуваного збірника російських народних пісень І. Прача (1790) оцінив народну поезію як одну з найбагатших форм національної культури і вказав на потребу її наукового дослідження[207]. Александр Радіщев (1749–1802) наголосив на високій етичній та естетичній досконалості фольклору[208].

Ці та інші факти дали підставу історикові російської фольклористики М. Азадовському визначити XVIII століття як перший етап її становлення[209]. На дещо пізніший час припадає початок вивчення фольклору в Польщі. Однак уже в перші роки XIX ст. у польській науці пролунали голоси про цінність усної словесності простолюддя і народної традиційної культури взагалі та про потребу їх збирання і

вивчення. З'являються різні народознавчі матеріали і публікації фольклорних текстів, входять у практику спеціальні польові дослідження для збору відомостей про народні звичаї, обряди, вірування, побут, будівлі, одяг, господарські традиції, ремесла, мисливство, для запису творів усної словесності та фіксації інших реалій народної традиційної культури. У 1818 р. вийшов друком трактат поляка Зоріана Доленги-Ходаковського (Адама Чарноцького) (1784—1825) "Про слов'янство перед християнством", який вважається маніфестом польського народознавства, в тому числі й фольклористики[210]. Ця праця виникла в результаті спеціальних дослідницьких мандрівок автора східнослов'янськими і польськими землями, під час яких він вивчав пам'ятки старовини, різні форми традиційної народної культури, записував твори фольклору.

Останні десятиліття XVIII — початок XIX ст. — приблизний час початку вивчення фольклору і в інших слов'янських та взагалі європейських країнах. Дослідники пов'язують цей процес активізації наукових зацікавлень фольклором з тим радикальним поворотом до народності та традиційної культури простонародного загалу, який ознаменував новий напрям у розвитку художньої культури і наукової думки — **романтизм**. Це безсумнівно. Хоч є також підстави вважати, що й сам романтизм як новий тип естетичного мислення, свідомості й ідеології був інспірований не тільки кризовою вичерпаністю класицизму і просвітництва, а й тим рухом до нових джерел, зокрема народних, який характерний для культурної еволюції попередніх епох і набув особливо яскравого вираження в другій половині XVIII ст. Очевидно, слушною є думка, що "романтизм не сформувався б як напрям і як творчий метод без використання художнього досвіду фольклору"[211].

Простежені вище факти зростання інтересу до українського фольклору і все більшого його залучення до літератури переконують, що цей процес неминуче повинен був набути нової якості. Передусім — поглибленого осмислення культурно-історичної й естетичної сутності усної народної словесності, її ваги і значення для подальшого розвитку української національної свідомості й культури. Головна історична заслуга романтизму полягає в тому, що він підтримав цю закономірність, санкціонував і кодифікував її своїми постулатами, розкрив її ресурс і збагатив новими потенційними можливостями.

132 *Житецкий П.* Энеида Котляревского и древнейший список ее в связи с обзором малорусской литературы XVIII века. — К., 1900. — С. 125.

133 *Яворский Ю. А.* Новые данные для истории старинной малорусской песни и вирши. XIII—XIX. — Л., 1922. — С. 8—9.

134 Пісні та романси українських поетів // Упоряд., вступ. стаття і примітки Г. А. Нудьги. — К., 1956. — Т. 1. — С. 88, 300.

135 *Там само.* — С. 89—90.

136 *Максимович М.* Малороссийские песни. — М., 1827. — С. 12—13.

137 *Колесса Ф.* Українська народна пісня на переломі XVII—XVIII вв. // Колеса Ф. Фольклористичні праці. — К., 1970. — С. 67.

138 *Возняк М.* Матеріали до історії української пісні і вірші. Тексти і замітки. — Т. 1 // Українсько-руський архів. — Л., 1913. — Т. 9. — С. 10—44.

139 *Грушевський М.* Співанник з початку XVIII в. // Записки НТШ. — Л., 1897. — Т. 15. — С. 1—48; Л., 1897. — Т. 17. — С. 49—98.

140 Известия отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук. — СПб., 1907. — Т. 12. Кн. 1. — С. 144—184.

141 *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1981. — Т. 32. — С. 207—370.

142 *Гнатюк В.* Угроруський співаник Ів. Гряделевича // Записки НТШ. — 1909. — Т. 88. — С. 151—157; *Гнатюк В.* Хоценський співаник Левицьких // Записки НТШ. — 1909. — Т. 91. — С. 95—125.

143 Див. також: *Возняк М.* З культурного життя України XVII—XVIII вв. // Записки НТШ. — 1912. — Т. 108. — С. 57—102; Т. 109. — С. 10—38; *Возняк М.* Два співанники половини і третьої четвертини XVIII в. // Записки НТШ. — 1922. — Т. 133. — С. 115—172. Тут подається велика кількість народних пісень.

144 *Щурат В.* З незнаної польської рукописі XVII в. // Записки НТШ. — 1906. — Т. 74. — С. 129—141; *Щурат В.* Двоязичні тексти українських пісень XVIII ст. // Записки НТШ. — 1921. — Т. 131. — С. 249—254; *Щурат В.* Початки слави української народної пісні в Галичині. — Л., 1927. — 16 с.

145 Див. також: *Яворский Ю. А.* Два замечательных карпато-русских сборника XVIII-го в., принадлежащих университету св. Владимира. Описание рукописей. — К., 1909; *Яворский Ю. А.* Новые данные для истории старинной малорусской песни и вирши. — Л., 1921. — Т. 12; *Яворский Ю. А.* Материалы для истории старинной песенной литературы в Подкарпатской Руси. — Прага, 1934. В останній дається огляд близько 20 рукописних пісенників XVIII — початку XIX ст. із Закарпаття, в публікації текстів виокремлено світські пісні (С. 287—301).

146 *Перетц В. К.* Малорусские вирши и песни в записях XVI—XVIII веков. — СПб., 1899. — С. 93—95.

147 *Там само.* — С. 95—99.

148 *Там само.* — С. 96.

149 *Там само.* — С. 100—101.

150 *Позднеев А. В.* Рукописные песенники XVII—XVIII веков (Из истории песенной силлабической поэзии) // Ученые записки Московского государственного заочного педагогического института. — М., 1958. — Т. 1. — С. 5—112.

151 Українська народна поетична творчість. — К., 1958. — Т. І. Дожовтневий період. — С. 92.

152 *Там само.* — С. 92.

153 *Там само.* — С. 86.

154 Малороссийская песня: На бережку у ставка, с полным хором и со всею вокальною и инструментальною музыкою. — М., 1794.

155 Друге, значно доповнене, видання цього збірника вийшло в 1806 р., а третє — 1815 р.
156 *Щурат В.* Українські народні пісні в городських актах // Щурат В. Г. Вибрані праці з історії літератури. — К., 1963. — С. 104—108.
157 *Франко І.* Зібрання творів: У 50 т. — К., 1981. — Т. 32. — С. 220.
158 *Там само.* Додаток. — С. 230—370.
159 *Гнатюк В. і Франко І.* Інтересний збірник з с. Хітара (пов. Стрийський). Тимчасові відомості // Записки НТШ. — 1896. — Т. 10. — С. 7—14.
160 *Нечиталюк М. Ф.* З народних ручаїв. — Л., 1970. — С. 111—117.
161 *Драгоманов М.* Байка Богдана Хмельницького // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство. — Л., 1900. — Т. 2. — С. 1—24.
162 *Возняк М.* Історія української літератури. — Л., 1924. — Т. 3. — С. 100.
163 *Яворский Ю. А.* К истории Карпаторусского фольклора XVIII века. — Х., 1908. — С. 6—7.
164 *Панькевич І.* Збірка закарпато-руських приповідок Івана Югосевича з р. 1809 // Панькевич І. Покрайні записи на закарпатсько-українських церковних книгах з додатком 4 монастирських грамот. — Прага, 1947. — С. 1—69.
165 *Петров Н. И.* Очерки из истории украинской литературы XVIII века. — К., 1880. — С. 5.
166 Зокрема монографічні праці: *Грицай М. С.* Українська література XVI—XVIII ст. і фольклор. — К., 1969; *Мишанич О. В.* Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — К., 1980.
167 *Русанівський В. М.* Староукраїнська літературна мова // Українська мова. Енциклопедія. — К., 2000. — С. 595.
168 *Франко І.* Наші коляди // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1980. — Т. 28. — С. 14.
169 *Франко І.* Русько-український театр (Історичні обриси) // Франко І. Зібрання творів: У 50 т. — К., 1981. — Т. 29. — С. 305.
170 Матеріали до культурної і громадської історії Західної України. — К., 1928. — Т. 1. Листування І. Франка і М. Драгоманова. — С. 303.
171 *Франко І.* Наші коляди. — С. 16.
172 *Мишанич О. В.* Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — К., 1980. — С. 85—89.
173 *Лобода Ф.* Вирша о сожжении млиевского ктитора Даниила Кушніра // Киевская старина, 1886. — Т. 15. Кн. 1. — С. 205 (Известия и заметки).
174 Записки о Южной Руси / Издал П. Кулиш. — СПб., 1956. — Т. 1. — С. 265. Зауважимо, що на основі усної народної традиції про цю подію розповів Т. Шевченко в розділі "Титар" своєї поеми "Гайдамаки".
175 Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. — К., 1983. — С. 109.
176 *Мишанич О. В.* Українська література XVIII ст. // Українська література XVIII ст. Поетичні твори. Драматичні твори. Прозові твори. — К., 1983. — С. 6.
177 *Колесса Ф.* Про вагу наукових дослідів над усною словесністю // Колеса Ф. М. Фольклористичні праці. — К., 1970. — С. 29.
178 *Попов П. М.* Григорій Сковорода. Життя і творчість. Нарис. — К., 1960. — С. 126.
179 *Там само.* — С. 60.
180 *Там само.* — С. 65—68.
181 *Мишанич О. В.* Українська література другої половини XVIII ст. і усна народна творчість. — С. 265—266.
182 *Bruckner A.* Piesni polsko-ruskie // Pamietnik Literacki. — 1911. — Zesz. 2. — S. 181—198; *Возняк М.* Матеріали до історії української пісні і вірші: Тексти і замітки // Українсько-руський архів. — Л., 1913, 1914, 1925. — Т. 9—11. — Ч. 1—3.
183 Poezye Franciszka Dyonizego Kniaznina. — Wilno, 1820. — T. 3. — S. 194—195.
184 Ibid. — S. 200.
185 Її назва: "Trzy gody, sielanka w pieciu aktach" // Dziela D. Kniaznina. — Warszawa, 1828. — T. 5. — S. 69—150.
186 На це звернув увагу польський дослідник Владислав Янковський: *Jankowski Wl.* Pierwiastek ludowy w poezyi F. D. Kniaznina // Lud (Lwow). — 1902. — T. 8. — S. 134—135.
187 *Karpinski F.* Pamietniki. — Poznan, 1844.
188 *Niemcewicz J. U.* Pamietniki czasow moich. — Paryz, 1848. — S. 76—77.
189 *Niemcewicz J. U.* Spiewy historyczne. — Warszawa, б. р. — S. 8.
190 Докладніше про це в статті: *Кирчів Р. Ф.* Українська пісня в творчості польських письменників доби Просвіщення // Міжслов'янські фольклористичні взаємини. — К., 1963. — С. 196—207.
191 *Дей О. І., Зілинський О. І., Кирчів Р. Ф., Шумада Н. С.* Український фольклор у слов'янських літературах. — К., 1963. — С. 12.
192 Бібліографію таких видань див. у кн.: *Сиповський В.* Україна в російському письменстві. — К., 1928. — Ч. 1 — С. 15—57.
193 *Нудьга Г.* Українська дума і пісня в світі. — Л., 1997, 1998. — Кн. 1—2.
194 *Там само.* — Кн. 2. — С. 15.
195 *Там само.* — С. 16.
196 *Там само.* — С. 16—18.
197 *Нудьга Г.* Українська дума і пісня в світі. — Кн. 2. — С. 18, 96—97; *Дей О. І. Зілинський О. І., Кирчів Р. Ф., Шумада Н. С.* Український фольклор у слов'янських літературах. — С. 12.
198 *Нудьга Г.* Українська дума і пісня в світі. — Кн. 2. — С. 19—21.
199 *Возняк М.* Історія української літератури. Віки XVI — XVIII. Друга частина. — Л., 1924. — Т. 3. — С. 514.
200 *Там само.* — С. 515.
201 *Там само.* — С. 516.
202 *Мишанич О. В.* Українська література XVIII ст... — С. 7.
203 *Панькевич І.* Збірник закарпато-руських приповідок Івана Югасевича з р. 1806... — С. 1—69.
204 *Яворский Ю.* Материалы для истории старинной песенной литературы... — С. 291—325.
205 *Кирчів Р.* Етнографічно-фольклористична діяльність "Руської трійці". — К., 1990. — С. 70—71.
206 *Азадовский М. К.* История русской фольклористики. — М., 1958. — С. 53.
207 *Там само.* — С. 75.
208 *Там само.* — С. 101.
209 *Азадовский М. К.* Фольклористика XVIII века // История русской фольклористики. — С. 42—111.
210 *Hernas Cz.* Wiek prefolklorystyki polskiej 1700—1800 // Pamietnik Literacki. — 1963. — Zesz. 2. — S. 279—312.
211 *Кравцов Н. И.* Романтизм в славянских литературах и фольклор // Кравцов Н. И. Проблемы славянского фольклора. — М., 1972. — С. 331.

This article is the continuation of the previous material published in Number 1-2, 2005. The author of this article gives analyses of the development of the origins of the folk tradition dating to the 17th - beginning of the 19th centuries when approximately the study of folklore began at the scholarly level. We have a detailed description of the historical documents of almost three centuries as materials for analyzing folklore. Then the author goes on with the description of the texts from 17th through the early 19th Century. Special attention was paid to the era of Romanticism as to the time when the entire history and esthetical essence of the folk art was deeply thought over and its value for further development of the national consciousness was realized.